

ה"סקנקור" כמקרה מבחן להתלבטותו של פוסק הלכה בכשרותה של תרופה לא מוכרת

במהלך ההיסטוריה נדרשו פוסקי הלכה להכריע בשאלות הנוגעות לתחומי החיים השונים. כדי לפסוק הלכה זקוק הפוסק לתיאור מפורט של הבעיה וגם לידע אישי נרחב במקורות ההלכה לדורותיהם. יש והוא נתקל בקשיים בפסיקה, כגון במקרה של חוסר פרטים ריאליים הנוגעים לשאלה או קושי אובייקטיבי להכריע בין הדעות השונות.

במאמר זה ברצוני לדון במקרה אחד, המשקף את הקושי להכריע בשאלה רפואית בגלל חוסר פרטים על מהותו של החומר הרפואי. עקרון זה יודגם על פי הדיון של ר"י חאגיז בשאלה האם מותר להרפא בעזרת ה"סקנקור" – החומט הרפואי (להלן נעמוד על זיהויו). מקרה זה משמש לדעתי, דוגמא מיוחדת לקושי, ואמת מידה לאחריות הכבדה המוטלת על הפוסק לברר ולהעמיק בשאלה כדי שלא להסיק מסקנות מוטעות.

ר' יעקב חאגיז (1620-1674) היה ממנהיגי הרוחניים של הישוב היהודי בארץ ישראל במאה ה-17. בשנת 1658 הגיע לירושלים והקים את בית המדרש "בית יעקב". ר' יעקב הרבה לכתוב. בין חיבוריו "קורבן מנחה", "צרור החיים", "זכרון לבני ישראל" ועוד ספרים רבים¹.

בין כתביו בולט ספר השאלות ותשובות "הלכות קטנות". בשני חלקיו דן ר"י במגוון בעיות ושאלות הלכתיות, שהופנו אליו על ידי אנשי דורו. חשיבותו של החיבור נובעת, בין היתר, מכך שמשוקעות בו עדויות על תולדות הישוב היהודי בארץ במאה הנידונה. חלק מהשאלות עוסקות בענייני טבע ורפואה. כגון: מעמדם ההלכתי של תאומים סיאמיים², מינים וזנים שונים של גידולים מקומיים³, הגדרת מחלות⁴, תרופות ושיטות ריפוי קונבנציונליות ומאגיות⁵ ועוד.

1. על הרקע הביוגרפי של ר"י חאגיז, ראה: ההיסטוריה של ארץ ישראל (י' שביט עורך), הוצאת כתר ויד בן צבי, ירושלים 1981-1985, כרך 7, עמ' 267-269; מ"ד גאון, יהודי המזרח בא"י, ירושלים תרצ"ח, ח"ב, עמ' 243.

2. הלכות קטנות, א-ב, דפוס צילום מהדורת ונציה, שנת קדש הנה (1704), ח"א, סימן רמה, יג ע"ב: "זכורני שראיתי במדינות איטליא גוי א' כבן כ"ה שנים שנולד דבוק עם תאומו עד הטבור חזה כנגד חזה... נסתפקנו ההורגו מאי ואם מלין אותו".

3. סוכר (ח"א, סימן ריח); אבטיחים (שם, סימן סג); הדרים (לימונים ותפוזים, שם, סימן צד), גודגונים ודובדבנים (שם, סימן רלא), ורדים (ח"ב, סימן כ) ועוד.

ר"י חאגיז הקדיש לכשרותו של החומט הרפואי שלוש תשובות. בטרם נדון בדבריו נסקור את השימוש הרפואי במיני זוחלים בתקופות הקדומות.

השימוש הרפואי בשרצים בתקופות הקדומות

בתקופת חז"ל וימי הביניים שימשו חסרי חוליות זוחלים שונים כמרכיבים במיגוון תרופות. כך למשל, שימשו זוחלים ארסיים, כדוגמת האפעה המגוון (*Echis coloratus*) להכנת ה"תריאקה" – תרופה להכשת נחשים.⁶ התלמוד אסר לצוד או לחבול בשבת ב"שמונת השרצים" שנזכרו בתורה (כגון חומט, כח, לטאה)⁷ לצורך רפואה או שימוש אחר.⁸ שימושים רפואיים במינים שונים של חומטים, כגון חומט גמד (*Abelepharus kitaibelii*) נזכרו גם במקורות ערביים.⁹

שימוש רפואי ב"אנקה" נזכר במשל שהובא במדרש תנחומא:

משל לרופא שבא לרפאות בלשונו נשוך נחש. בדרך ראה אנקה אחת, התחיל מבקש מקל להרגה. אמרו לו: לזו אין אתה יכול ליטול את נשמתה, האיך אתה יכול לרפאות נשוך נחש?¹⁰

המונח "אנקה" במקור זה מתייחס, ככל הנראה, לזוחל מסוים¹¹ או אפשר כשם כללי לתת סדרת הלטאות. הרופא התכוון לרפא את החולה

4. כגון אלו חבלות נחשבות ל"מכת חלל" (=מכות פנימיות), שמותר לחלל עליהן את השבת. ח"ב, סימן י.

5. "מים שמבשלים לחולה" (ח"ב, סימן קנא); "אם מותר לשמוע דברי החברים שקורין בלעז פירקאנטיש למיני חולאים" (ח"א, סימן קמא); הזכנת חומר משלשל: "... שנמצא בספרי הרפואות שהרוצה לעשות היין שיהיה בו כח ההרקה (של הבטן, = חומר משלשל. א"ש) או בפת, ישקה במקום השורשים במי הקולוקינטידא (=אכטיח הפקועה, *Citrullus colocynths* (L.) Schrader. א"ש) ויעלה לו כך (ח"ב, סימן כא); "אם מותר ליקח תרופה מרה כיום התענית" (ח"ב, סי' צו); שחיטת בע"ח לשם האכלת חולה בשבת (ח"ב, סי' רד).

6. על הכנת התריאקה בכתבי חכמי יוון ורומא וספרות ימי הביניים, ראה למשל: V. Nutton, "Galen on the Theriac: Problems of Authenticity Galen on Pharmacology", *Leiden 1977*, pp. 133-152; ז' עמר, "ייצוא התריאק מארץ ישראל ושימושו בימי הביניים", קורות, יב (תשנ"ו - תשנ"ז), עמ' יז-יח; א' לב, חומרי המרפא בא"י ובסוריה בימי הביניים – זיהויים ושימושיהם, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, רמת גן, תשנ"ט, עמ' 323-322. [להלן לב, חומרי]. על ההיבטים ההלכתיים לגבי השימוש בחומרים אלה, יתפרסם בקרוב מאמרי בקורות: "השימוש בחומרים אנימליים לאור ספרות ההלכה".

7. ויקרא יא, כט-ל: "וזה לכם הטמא בשרץ השורץ על הארץ: החלד והעכבר והצב למינהו. והאנקה והכח והלטאה והחמט והתנשמת".

8. עדויות, פרק ב משנה ה; שבת פרק יג משנה א. ובפרשנות הסוגיה התלמודית למשנה שם, קז, א. והשווה פירוש הרמב"ם למשנה בשבת שם: "(והאיסור) הוא שיתכון באותה דם או באותו בשר לרפואה או להאכילה לבהמה".

9. ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, תש"י-תשט"ז, ח"ב, עמ' 155, 159.

10. במדבר, בלק, פרשה ט.

11. שם זה נזכר במקרא (ויקרא יא, ל). רס"ג בפירושו לפסוק זה פירש: "אנקה – ורל" (פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשמ"ד). בשם זה מכונה

באמצעים מאגיים. התעכבותו בדרך לשם המתת האנקה נועדה, ככל הנראה, לצורך השימוש בה כמרכיב ברפואת ההכשה ('תריאקה'). כאשר התקשה להורגה נותר הרושם שאין הוא בקי בתורת הריפוי.

הסקנקור – מוצאו ושימושו

ה'סקנקור' הוא שמו הערבי של החומט הרפואי (*Scincus scincus*) השייך למחלקת הזוחלים (*Reptilia*) ולמשפחת החומטיים (*Scinciae*)¹². מקור השם המדעי של הסוג בשם היווני – Skinkos – שם עתיק של מין לטאה ואפשר שהכונה גם לחומט הרפואי. בעבר נקרא – *Scincus Officinalis* – "חומט הרוקחים", המעיד אף הוא על ערכו הרפואי¹³.

תפוצתו של זוחל זה מוגבלת למדבריות צפון אפריקה, סיני וישראל. זהו מין נדיר יחסית השוכן בארץ בחולות ובקרקעות חוליות שבמערב הנגב. עקב כך, הוא מותאם לחיים בחולות: צבעו הצהבהב בדומה לחול משמש לו הסוואה. חרטומו דמוי יתד ובעזרתו הוא מטיב להתחפר בחול. לכל אחת מארבעת רגליו חמש אצבעות. קשקשי האצבעות הכולטים בצדדים, מרחיבים את הרגלים ומשווים להם צורת סנפירים ובעזרתן הוא מטיב לנוע בחול. קשקשי גופו, כמו אצל שאר הזוחלים, משמשים לו להגנה וכמעטה השומר על משק מים מאוזן, במיוחד באזורים צחיחים¹⁴.

הדיון בכשרותו של הסקנקור

ר' יעקב גר באזור ההר של ארץ ישראל (ירושלים) ואילו הסקנקור היה מצוי, כאמור, בבתי גידול חוליים – מדבריים. זאת ועוד, האחרון הוא מין נדיר יחסית ולא מוכר. בשאלה הראשונה בנושא¹⁵ ובתשובה עליה הוא מציג את החומר הרפואי הנדון, שמותיו ושימושו.

"שאלה: עושין תרופה לחשוכי בנים מדג קטן טמא יבש שקורין

בערבית של ימינו הכח האפור (*Varanus griseus*), הגדול במיני הלטאות של ישראל, המצוי בחולות החוף. רש"י, למשל פירש שהכונה לקיפור, הנחשב לפי מדע ימינו כאוכל חרקים. ראה: מ' קטן, אוצר לעזי רש"י לתנ"ך, ירושלים תש"ג, עמ' 11, מס' 3173. מעניין שבמצאי השמות העבריים-מדעיים של ימינו לא יוחס שם זה לאף אחד מתת סדרת הלטאות.

12. מ' דור, לכסיקון דביר לזואולוגיה, תל אביב תשמ"ז, ח"א, עמ' 237 [להלן: דור, לכסיקון]; א' ארבל, חומט רפואי, החי והצומח של ארץ ישראל – אנציקלופדיה שימושית מאירת, ע' אלון (עורך), הוצאת משרד הבטחון, 1990, כרך 5, זוחלים ודוחיים, עמ' 95-96 [להלן: אנצ' החי].

13. בספרות הזואולוגית הוא מופיע בסינונים עברי נוסף - חומט מצרי, ראה: א' ברש וי"ח הופיין, זוחלים – מדריך ומגדיר לזוחלים של ארץ ישראל, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1956, עמ' 122 [להלן: ברש והופיין].

14. דור, לקסיקון, שם.

15. שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן רנג, יג, א.

שאכנשור סיקאנקור סקנקור, מהו" =] מה ההתייחסות ההלכתית לכך, האם מותר לבלוע תרופה זו].

אורכו של הסקנקור מגיע עד 22 ס"מ. לפי תוכן השאלה שימש הסקנקור כתרופה כשהוא מיובש. למרות שלכל הזוחלים עור יבש בהעדר בלוטות הפרשה, נראה שהכוונה לחומר שיובש לצורך שימורו לאורך זמן. בזמן העתיק השתמשו בדרך כלל בכשר הסקנקור כשהוא מיובש וכתוש לאבקה¹⁶, ומכאן שקשה היה לעמוד על מהותו של החומר. לפיכך, כאשר הרגיש שאין בידו פרטים ברורים ומספיקים על הסקנקור, ביקש להביאו אליו ולבחון אותו מקרוב (ראה להלן).

מדבריו עולה עובדה נוספת: הסקנקור שימש לריפוי עקרות. יש לציין שתיארו בפני ר"י חאגיז את הסקנקור כדג, עובדה שבודאי אינה נכונה (כפי שיתבאר בהמשך). יתכן שהטעות נבעה מכך שהסקנקור מצוי בסמיכות לים התיכון בחולות מערב הנגב, וכן מפני שלדגים יוחסו תכונות של פריון וסגולות נוספות¹⁷. חז"ל ציינו לשבח את אכילת הדגים, ובמיוחד הקטנים שבהם. דגים הומלצו למניעת חולי מעיים, ריפוי מחלות שונות (עינים, צהבת, טחול, צרעת)¹⁸. טיפולים נוספים על ידי אכילת דגים הוצעו גם במקורות ימי הביניים¹⁹.

בתשובתו הראשונה, ר"י אינו מציין באופן ברור אם הוא מתיר או אוסר את השימוש בסקנקור אלא רק מציין שיתכן שחומר אסור באכילה ישמר זמן רב, ומציע תרופה תחליפית. "ולאותו חולי אומרים שמי השאלוי"א שקורין מיר"יאימי בערבי, טובה לו ולאשה לשתות קערה מהם במלח, וטוב לו להוציא על ידי האלאמ"ביקו... (=מזקק. א.ש.)." ר"י חאגיז ממליץ על מי משרה מזוקקים של מרוה (Salvia), הקרויה בערבית "מיריימה"²⁰, המצויה בחורש הים תיכוני בארץ ישראל.

בתשובה השניה מספר ר"י על בקשתו להביא אליו את הסקנקור, וזאת כדי לתהות על מהותו:

"שלחתי שיביאו לי אותו דג שקורים סאקנקור. אמרתי מה רבו

16. אנצ' חי, שם.

17. האמונה העממית של סגולת הדגים לפירון מוזכרת אצל קדמונינו, ר' למשל ברכות מ, א.

18. על ריפוי באמצעות דגים בתקופת חז"ל, ר' מ' נון, הדיג העברי הקדום, תל אביב תשכ"ד, עמ' 142-145.

19. כגון: ריפוי צרעת, בעיות בכלי הנשימה ועוד, ר' למשל: ר' משה בן מימון, פרקי משה (ז' מונטנר, מהדיר), ירושלים תשכ"ה, עמ' 108, 123. ובהרחבה: לב, חומרי, עמ' 66.

20. על המרוה במקורות היהודיים, ר' סקירתו של ר"ע לעף: I. Low, *Die Flora der Juden*, Vienna-Leipzig 1924-1934, 2, p.102. על שימושיה ברפואה העממית של ארץ ישראל, ראה למשל: ש' אביצור, חיי יום ביום בארץ ישראל במאה י"ט, תל אביב, 1972, עמ' 157; ד' פלביץ, י' יניב, צמחי המרפא של ארץ ישראל, תל אביב תשנ"א, ח"ב, ערך "מרוה".

מעשיך ה'! (הכי) [כי] הוא ארוך כלטאה עם זנב וראשו כדג שקורין גיפאל"ו. ויש לו חוט השדרה וקשקשים, ידיים ורגלים כאדם בג' פרקים וחמש אצבעות עם פרקיהם, וכמין צפורנים בסוף"²¹.

תיאורו מתאים ביותר לחומט הרפואי, ובמיוחד הדגשת הדמיון ל"לטאה"²² וחמשת האצבעות המזכירות במידת מה ידי אדם. אולם ר"י חגיז עדיין סובר שמדובר בדג הגדל במים.

לפי חוקי ההלכה היהודית דג כשר הוא זה שיש לו סנפיר וקשקשת²³. ר"י חגיז מסתפק האם הסקנקור כשר, הואיל ומחד גיסא הגדרת סנפיר במשנה²⁴ היא "סנפירים – הפורח (= שט במים) בהם", כלומר אבר דמוי "כנף", אולם ללא אצבעות כמו לסקנקור, ואם כן אין לסקנקור סנפיר המתאים להגדרה. מאידך גיסא, מסורת מקובלת היא, שלכל דג בעל קשקשים יש גם סנפירים, והרי לסקנקור (כמו לשאר הזוחלים) יש קשקשים, ולכן ניתן אולי להסיק שסנפיריו כשרים למרות צורתם החריגה.

אתרי שבתחילה שקל ר"י חגיז להתיר את ה"דג" הזה²⁵ על פי הכלל ש"כל הטהור בים טמא ביבשה", הוא החליט לקבל את ההנחה הראשונה – אברי התנועה של הסקנקור אינם סנפירים:

"... כתבה תורה סנפיר לומר שהוא פורח בהם דווקא, אבל אלו ידיים ורגלים הם להלך בהם על הארץ, ואפשר ששרץ זה יוצא ליבשה דלכך נבראו לו, שאל"כ [= שאם לא כן] כדי לשוט לא היה צריך חתוך אצבעות (= אצבעות נפרדות), שהסנפיר היא קשורה (= עשויה חטיבה אחת) ועשויה כוילון כדי לחתוך ולקרוע במים (= לחתור בהם) אבל חיתוך אצבעות וכף היד וכף הרגל הוא הכנה להלוך על הארץ. נמצא ששרץ זה יש בו משום שרץ המים והשרץ השורץ על הארץ..."

כלומר, מבנה איברי התנועה של הסקנקור אינו דומה לזה המצוי אצל דגים. לאחרונים יש "סנפיר" המאוחה לכל אורכו ("כוילון") ומטרתו כדי לאפשר חתירה במים. לעומת זאת, איברי התנועה של הסקנקור (פרקים ואצבעות) מתאימים יותר לבתי גידול יבשתיים.

21. שם, סימן רנה.

22. במדע של ימינו אנו מבחינים בין משפחת הלטאיים (Lacertidae) ומשפחת החומטיים (Scincidae). בין סימני ההיכר הבולטים בניהם: א. הלטאות ברובן שוכנות על פני הקרקע והחומטים ברובם שוכנים מתחת לפני הקרקע. ב. הראשונים בעלי גוף רך יחסית ואילו לאחרונים גוף גרמי וקשה יותר (ברש והופיין, עמ' 31).

23. "את זה תאכלו מכל אשר במים כל אשר לו סנפיר וקשקשת... בימים ובנחלים" (ויקרא י, ט).

24. חולין, פרק ג משנה ז.

25. "ספק גדול נסתפקתי באותו דג אחר שהתירתי אותו אמרתי ה' מה היה לי, וימן ה' דג להטעות אותי, למה תעשה כה לעבדך ליעקב" (שם, סימן רנה, יד, א).

למרות המידע שקיבל ר"י חאג'ו שמדובר בדג, הוא מגיע למסקנה שמדובר, כנראה, ביצור החי גם במים וגם ביבשה, ולכן יש לאסור את אכילתו. לאחר שהוא מגיע למסקנה שזהו יצור אמפיבי (לאו דוקא דו-חי) ולכן יש לאסור אותו באכילה, הדבר מניח את דעתו והוא מסיים את התשובה במילות של סיפוק: "אשלם תודות לבוראי שהאיר עיני בתורתו. כן יצילני מכל טעות ושגיאה".

בתשובה השלישית²⁶ מבסס ר"ח את מסקנתו שהסקנקור אינו דג כשר.

"שאלה. על דבר אותו שרץ המים שהיו בו קשקשים שאסרתי אותו בח"א סי' רנ"ה לפי שלא היה לו סנפיר והיו לו ידים ורגלים כבני אדם, נסתפקו אם היו לו סנפירין מהו. תשובה. שם כתבתי דאפשר דמותו, ואפשר שגם בזה לא בחר ה' מאחר שהוא דג חלוט²⁷, וסימניך כל שבים טהור חוץ מכלב המים מפני שהוא בורח ליבשה, ועוד ראיה דהשלך יש לו קשקשים וכנפים ושט במים ואינו דג."

כאן עוסק ר"י חאג'ו בשאלה מהי הגדרתו של "דג", במיוחד במקרים של יצורים המעוררים ספיקות. לטענתו, אף אם היו לסקנקור סנפירים אין להחשיבו כדג, באשר יצור ימי בעל איברים דמויי סנפיר היוצא ליבשה אינו נחשב כדג. הוא מוכיח זאת על פי שתי דוגמאות:

א. לשלך יש קשקשים על הרגלים²⁸, וכנפים הדומים במידת מה לסנפירים. הוא שוחה לעיתים במים ולמרות זאת אינו נחשב לדג אלא לעוף. כונתו כנראה לדורס (*Pandion haliaetus*), המכונה גם היום בשם שלך. בישראל הוא עובר אורח וחוץ נדיר. בדרום סיני מצויים מספר זוגות יציבים המקננים בעצי מנגרובים או על הקרקע²⁹. למעשה השלך אינו

26. שם ח"ב סי' ה.

27. [לא ברורה כאן כוונת הר"י חאג'ו, שהרי 'דג חלוט' הכוונה לכאורה ל'דג גמור', והרי בהמשך הוא מסביר שהסקנקור אינו דג רגיל אלא מעין דו-חי! וצ"ע.]

28. הדמיון בין דגים לעופות צוין בספרות התלמוד. האמורא רב שמואל קפוטקאי, מציין שגם העופות נבראו "מן הרקק" – מים רדודים וכוץ" והסימן לדמיון ביניהם: "תדע שהרי עופות יש להן קשקשת כרגליהם כדגים" (חולין כז, ב). הדמיון בין שתי המחלקות מתבטא בתחומים רבים. א. לעופות יש קשקשים כקשקשי הזוחלים המכסים את פיסת רגלם ואת אצבעותיהם. ב. התפתחות הנוצה בשלביה הראשונים דומה להתפתחות הקשקש. ג. עורם היבש של העופות דומה לעורם של הזוחלים (אנצ' חי, כרך 5, עמ' 25). דמיון זה איפשר למאמיני תורת האבולוציה לטעון שמוצא העופות מזוחלים. על בריאה ואבולוציה בהגות היהודית, ר' בהרחבה: י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך, פרקים באקולוגיה מקראית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 17-26. [על יחס היהדות לחוקי אבולוציה ראה להלן עמ' 42-50. -- העורך.]

29. בעבר נקרא גם "עיט דגים". פירוש שמו המדעי של מין זה הוא "עיט הים", אולם אין הוא מוגבל לחופי ימים בלבד, אלא הוא מצוי במגוון בתי גידול שיש בהם דגים, כגון אגמים, ברכות וכדומה. ר' עליו בהרחבה: H. Heinzel, R. Fitter, J. Parslow, *The Birds of Britain and Europe - with North Africa and The Middle East*, (trans. Y. Kafkafi), London 1972, pp.71.

שוחה במים כמו שמציין ר"י אלא צד את הדגים תוך כדי תעופה והתקרבות למים, או לעיתים תוך צלילה במלוא הגוף כשכנפיו אסופות³⁰.

ב. כלב ים – לפי מקורות חז"ל – אינו מוגדר כדג אלא כיצור יבשתי³¹: "כל שבים טהור, חוץ מכלב המים מפני שהוא בורח ליבשה"³². לאחרון אמנם אין קשקשים אלא פרוה, אולם גפיו "דמויי סנפיר" ומאפשרים לו לשחות במים, ולמרות זאת הוא אינו דג. ר"י גם מספר: "זכורני באיטליא הראו לי כלב הים והיו אומרים עליו שדרכו היה לצאת ולהשחית בכרמים"³³.

בסופו של דבר, הגיע ר"י חאגיז למסקנה שהסקנקור הוא "שרץ המים" היוצא מידי פעם ליבשה. אולם, כאמור, זהו זוחל החי בסביבה חולית בלבד.

ניתן לסכם שהקושי לזהות מהו בדיוק הסקנקור נבע ממספר עובדות:

א. ר"י חאגיז לא הכיר את הסקנקור – זהו מין נדיר וגם אינו גדל בסביבת מגוריו. בדרך כלל, הוא שווק במצב יבש ולעיתים כתוש, כך שהיה קשה לדעת מהו בדיוק.

ב. צורתו של ה"סקנקור" – הקשקשים והרגליים "דמויי סנפיר", הזכירו לו סימנים של דג³⁴.

ג. בית גידולו – הסקנקור גדל בחולות במערב הנגב בסמיכות לחוף הים. אפשר שבעקבות כך הלכו שמועות, שהוא חי גם במים וגם בחול.

ד. נראה שגם שימושו כתרופה לפיריון כמו דגים עשה רושם שמדובר בדג.

בסופו של דבר הגיע ר"י חאגיז למסקנה המתבקשת שתרופת הסקנקור אינה כשרה, ובמידה רבה נראה, שגם התפילה לה' שלא יכשל בדבר הלכה³⁵ עמדה לו.

30. אנצ' חי, כרך 6, עמ' 156-157.

31. מסיבה זו, בניגוד לכלים הנעשים מעורם של דגים שלא מקבלים טומאה, כלים הנעשים מעורו של כלב הים, כן מקבלים טומאה בדיוק כמו כלים הנעשים מעורות חיות יבשה. משום כך, גם אילו היו קשקשים לכלב הים הם לא היו מהווים סימן טהרה לאכילה כמו בדגים.

32. כלים, פרק יז משנה יג.

33. אפשר שכונתו לכלב הים הנוזרי (Monachus monachus albiventer) המצוי בים התיכון ובים השחור. למין זה כמו שאר מיני כלבי הים ישנה התאמה לבית גידול ימי. במים הם נעים בעיקר בתנועות צדדיות של רגליהם האחוריות דמויות זנב דג. בני משפחות אחרות שוחים באמצעות רגליהם הקדמיות והגדולות כשרגליהם האחוריות משמשות להיגוי (אנצ' חי, כרך 7, עמ' 230-231).

34. אפשר שגם תנועות "שחייתו" בחול יצרו לו תדמית של יצור ימי.

35. הע' 20 לעיל.